

Nepohodlné vzpomínky a ozvuky ticha. Problematické implikace reemigrace Čechů z Jugoslávie a odsunu Němců z Československa

Inconvenient Memories and Echoes of Silence. Problematic Implications of the Post-War Re-Immigration of Czechs from the Yugoslavia and the Expulsion of Germans from Czechoslovakia

MICHAL PAVLÁSEK



DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2022.1.06> © Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. © 2022, Michal Pavlášek. This is an open access article licensed under the Creative Commons

Michal Pavlášek, Etnologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i. (Oddělení paměťových studií), Veveří 97, 602 00, Brno; e-mail: pavlasek@eu.cas.cz

This study deals with dissonant memory processes through the example of post-war displacements of population – 1) voluntary (re)emigration of Czechs from Yugoslavia, who replaced the original German population in the Czechoslovak borderlands, and immanently also 2) of those forcibly displaced “silenced Others”. The text observes the practice of silencing inconvenient memories and shows, through the example of the participants in the post-war (re)emigration to Czechoslovakia, how this complex memory legacy is approached. Taking Czech families displaced from Yugoslavia as an example, the research on the generational transmission of family memory offers replies through the identification of narrative strategies which they used and which lead to their *cumulative victimization*. This practice demonstrates historical implications – power dynamics reflecting the complex stage of the post-war social, cultural and political development in Czechoslovakia. I believe that considering historical implications allows us to problematize the established unproductive binary oppositions and analytical categories (perpetrators vs. victims; voluntary vs. forced migration), and last but not least, it suggests possible ways of bringing the silenced memory of those forcibly displaced – the “silenced Others” to mind.

Key words: Czechoslovakia, Yugoslavia, re-emigration, expulsion of Germans, family memory, victimization, implicated subject

How to cite: Pavlášek, M. (2022). Nepohodlné vzpomínky a ozvuky ticha. Problematické implikace reemigrace Čechů z Jugoslávie a odsunu Němců z Československa. Slovenský národopis, 70(1), 69–91. DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2022.1.06>

Hromadné přesuny populací spojené s událostmi druhé světové války jsou nedílnou součástí historie střední Evropy, Československo nevyjímaje. Jeho politický projekt budování pohraničí prostřednictvím *odsunu* starousedlého německého obyvatelstva je možné vnímat jako iniciační událost příběhu poválečných československých dějin, kterým vévodí nástup Komunistické strany Československa (KSČ) po vítězství ve volbách do Ústavodárného shromáždění v roce 1946. Jedním ze zdrojů masové společenské podpory KSČ – ale též ostatních politických stran – byl právě český nacionalismus reprezentovaný veřejným požadavkem na očistu společnosti od „všeho německého“. Jen to mohlo v očích poválečné politické reprezentace vést k žádoucí etnické homogenitě zajišťující pocit bezpečí (srov. Spurný, 2012).¹ Prostředkem k naplnění tohoto cíle měly být dva komplementární pohyby: 1) dobrovolná (ree)migrace (angl. *voluntary (re)emigration*) příchozích z vnitřních regionů a ze zahraničí (Vaculík, 1993, 2002; Čapka, Slezák, Vaculík, 2005), a 2) nucený odsun/vyhnání (*forced displacement, expulsion*) sudetských Němců (Arburg, Staněk, Eds., 2010a, 2010b, 2011).

Tyto hromadné přesuny představovaly největší migraci obyvatel v historii českých zemí (Wiedemann, 2016: 33), když zahrnuly přes pět miliónů osob (Spurný, 2011: 119). Důležitou součástí plánu budování nové identity pohraničí Československa se staly téměř dva miliony Čechů a Slováků v zahraničí, kteří byli vyzváni k nahrazení německé populace. Podle oficiálních dokumentů z roku 1950 z nich do Československa přesídlilo přes 200 000. Naprostá většina se usadila v bývalých Sude-tech, kde tvořili deset procent ze všech nově příchozích (Spurný, 2011: 118). O úspěchu osídlovací akce svědčí fakt, že pohraniční obyvatelstvo v roce 1952 ze dvou třetin tvořili právě novoosídlenci (Wiedemann, 2016: 35–37). Mezi ně patřili také příslušníci české menšiny z území dnešního Chorvatska, z nichž část participovala za druhé světové války v Jugoslávii v antifašistickém (komunistickém) odboji vedeném Komunistickou stranou Jugoslávie (KSJ) a J. B. Titem. V roce 1943 příslušníci české menšiny zformovali ve Slavonii vlastní partyzánskou jednotku – *Československou brigádu Jana Žižky z Trocnova* (dále ČSBJŽ) (Herout, 2010; Zona, 2014), do které vstupovali z vlasteneckých důvodů.² Na základě toho jim československá vláda

1 Poválečná antiněmecká politika měla kromě dlouho trvajících česko-německých animozit své kořeny v traumatu „Mnichova“ – panovaly obavy z opětovného narušení integrity státu, jemuž mělo zabránit osídlení pohraničí národně a státně *spolehlivým* obyvatelstvem, které mělo tvořit proti vnějšímu nebezpečí a případné budoucí hrozbě obranný val. Atmosféru obav ilustruje například nařízení Ministerstva vnitra z května 1945, které používání pojmů jako *sudetoněmecký*, *Sudety* nebo *sudetští Němci* zakázalo. Tyto politicky a etnicky zabarvené termíny mělo nahradit neutrálnější *pohraničí* (Spurný, 2011: 30).

2 V roce 1941 byla Jugoslávie, podobně jako již dříve Československo, okupována nacistickými vojsky a profašistický ustašovský režim v čele s Ante Pavelićem ustavil *Nezávislý stát Chorvatsko* (NDH, *Nezavisna Država Hrvatska*). Češi zapojením do protifašistického (komunistického) odboje v Jugoslávii vyjadřovali odpor profašistickému ustašovskému režimu Paveliće, ale i okupaci Československa.

brzy po válce adresovala nabídku dosídlit pohraničí. V této studii zaměřené na problematiku disonantních paměťových procesů spojených s poválečnými přesuny obyvatel se budu věnovat právě jim.

V předchozích výzkumech věnovaných přesídlencům z Jugoslávie badatelé z řad historiků sledovali historické předpoklady, podmínky a průběh samotné reemigrace zahraničních Čechů (Herout, 2010; Vaculík, 2002), nebo procesy spojené s osídlováním pohraničí (Čapka a kol., 2005). Zájem etnografů a národopisců projevovaný od 70. a 80. letech 20. století potom souvisel s dobovým trendem sledování etnických procesů tzv. novoosídlenického pohraničí (Heroldová, 1978, 1985; Navrátilová, *Ed.* a kol., 1986). Přesídlenci z dnešního Chorvatska tvořeni v první fázi stěhování hlavně bývalými příslušníky ČSBJŽ byli pro socialistickou etnografii, coby bývalí aktivní odpůrci nacismu a fašismu, a částečně též sympatizanti myšlenek komunismu, ideálním výzkumným objektem.

V této případové studii představím některá zjištění orálně-historického výzkumu zaměřeného na jejich narativní strategie a mechanismy transmise rodinné paměti z *generace přesídlení* na generaci synů a dcer. Opírám se o data získaná skrze narativní interview, biografické rozhovory a zúčastněné pozorování v moravských obcích Jiřice u Miroslavi a Míšovice v letech 2016–2018.³ Metodologicky jsem se inspiroval zejména v případově a biograficky designovaném výzkumu osob s migrační zkušeností (srov. Breckner, 2000), která je spojena se ztrátou existencionálního bezpečí a skrze vzpomínková vyprávění v rodinách následně rekonstruována jako „proces s otevřeným začátkem a koncem“ (Breckner, 2007: 118). Tato perspektiva je inspirativní v tom smyslu, že lze sledovat narátory utvářené významy momentů jako překonávání hranic, adaptace, zakoušení vlastní cizosti, odloučení, nebo naopak narativní konstrukci spolupatříčnosti.

Nepohodlné vzpomínky a ozvuky ticha

Ač již samotný výzkum skončil, v říjnu 2021 jsem se na pozvání organizátorů zúčastnil vzpomínkové akce v Jiřicích u Miroslavi organizované u příležitosti oslavy výročí založení ČSBJŽ, abych mohl účastníkům za jejich participaci na výzkumu veřejně poděkovat, když se předchozí rok setkání z důvodu protipandemických opatření nekonalo. Vzpomínková slavnost organizovaná obecním úřadem a *Českým svazem bojovníků za svobodu* (ČSBS)⁴ funguje jako ritualizovaná připomínková akce již od 60. let 20. století, aby saturovala potřeby přesídlenců připomínat vlastní historickou (kulturní) paměť (srov. Pavlásek, 2019). V kulturním domě se po pietní akci u památníku padlých partyzánů veřejně čtou proslovy potomků přesídlenců a členů ČSBS

3 Zároveň z těchto dat čerpám (Viz Kreisslová, Nosková, Pavlásek, 2019).

4 ČSBS je spolek sdružující účastníky odboje za druhé světové války a jejich rodinné příslušníky či pozůstalé.

připomínající historický příběh a význam ČSBJŽ. Poté jsem požádal o slovo, poděkoval mým informátorům a dodal, že další členky výzkumného týmu se zaměřily na zůstavši a vyhnané Němce z Československa (srov. Kreisslová, Nosková, Pavlásek, 2019). V sále se na okamžik zřetelně změnila nálada – cítil jsem, jak se účastníci setkání dívají s rozpaky nejprve navzájem na sebe a potom na mě. Moment zneklidnění přerušila výzva starostky (hlavní organizátorky akce, jež sama pochází z rodiny přesídlenců) k slavnostnímu obědu. Po usednutí ke stolu ke mně vedle sedící Jaroslav⁵ naklonil hlavu a – spíše pobaveně, aby trochu uvolnil atmosféru – ke mně zašeptal: „Však víš, na ty Němce jsou tu někteří furt háklivý strašně...“.

Vedlo mě to k připomenutí všech těch momentů *ticha* a rozpaků zaznamenaných v pasážích výzkumných rozhovorů, kdy jsem narátory líčené příběhy spojené s příchodem do Československa přerušil doplňující otázkou na událost odsunu Němců z Jiřic a Mišovic. S odkazem na Derridův koncept hledající skryté smysly nevysloveného nebo nevyslovitelného (Derrida, 1994) bychom mohli říct, že se Němci v jejich vyprávění stávali přízraky z minulosti (srov. Dragojlovic, Samuels, 2021: 417), které jsou vyvolávány jen nedobrovolně, tj. jen na přímé výzkumné otázky.

Bezradnost místních, jak naložit s tímto *obtížným dědictvím* (*difficult heritage* – viz Macdonald, 2009) vlastní minulosti, jež představuje zároveň nutnost vyrovnat se s tíhou historických implikací (Rothberg, 2019),⁶ – konkrétně nahrazení odsunutých Němců, je kromě již zmíněných rozpaků a emočního pohnutí přítomných v rozhovorech v Jiřicích přítomná dvěma způsoby mlčení: 1) úplným zamlčením předválečné existence Němců v obci na jejích oficiálních webových stránkách,⁷ a 2) zamlčením existence německého hřbitova v obci, který je přede všemi ukrytý v lese poblíž místního židovského hřbitova.⁸ Několik kamenných náhrobků, posledních „němých svědků“ německé přítomnosti v obci, je pokryto břečťany poskytující jim „mimikry zapomnění“. O symbolickou dehonestaci místa se stará černá skládka odpadu mezi náhrobky.

Při procházení zarostlým hřbitovem a snaze dešifrovat jména zamlčených odsunutých Němců přede mnou vyvstávalo mnoho otázek, na které se alespoň z části pokusím v tomto textu odpovědět. Jakými praxemi a mechanismy vzpomínání, či přímo narativními strategiemi Jiřičanů-přesídlenců, je toto *prázdné* po Němcích zaplněno a nahrazeno? Do jakých pozic se staví přesídlenci vůči odsunutým předchůdcům a jak tyto vyjednávají, resp. z jakých pozic je paměť přesídlenců či *ticho* produkováno (srov. Wyss, 2021)? Jaké mocenské dynamiky s tím souvisejí? V obec-

5 Všechna jména narátorů jsou anonymizována.

6 Inspirací úvah nad rolí historických implikací mi byl workshop *Displaced Memories & Memories of Displacement. Vanquished Others, Silenced Past, and the Burden of Implication in the 21st Century* konaný 9.–11. června 2021 v Praze, zejména prezentace Johany Wyss *Legacies of Forced Displacements and the Burden of Implication in the 21st Century*.

7 Webové stránky obce zmiňují pouze příchod přesídlenců z Jugoslávie po válce, viz <https://www.jirice.cz/z-historie-obce/d-53/p1=60> (přistoupeno 17. 11. 2021).

8 O existenci německého katolického hřbitova v obci jsem se dozvěděl až na samém konci výzkumu díky webovým stránkám informujících o židovském hřbitově, viz <https://www.kafelanka.cz/jirice/hrbitov.php> (přistoupeno 17. 11. 2021).



Obr. 1: Břečťany obrostlé náhrobky na „německém“ hřbitově, Jiřice u Miroslavi (Foto M. Pavlásek, 2021)

né rovině se budu tázat, jaké mechanismy umlčování nepohodlných vzpomínek lze na příkladu aktérů hromadných poválečných přesunů vysledovat (srov. Kritikos, 2020).

Možné odpovědi rozvíjím směrem k identifikovaným vzpomínkovým narativům, tj. v rodinách vyprávěným a generačně předávaným příběhům. Narativy obou generací budu reflektovat na příkladu členů vybrané rodiny zejména s ohledem na jejich viktimizační a heroizující potenciál (srov. Welzer, Mollerová, Tschuggnallová, 2010). Ten totiž umožňuje vyprávěcům proaktivně konstruovat vlastní historický obraz skupiny i s ohledem na imanentní vymezování vůči Němcům, kteří jsou neustále pasováni do role *pachatelů*, *poražených* či *umlčených Druhých*. Budu tudíž vycházet z předpokladu, že k zamlčení paměti a historického dědictví odsunutých německých starousedlíků dochází zdůrazněním vlastního pozitivního obrazu skupiny přesídlenců z Jugoslávie, jehož konstrukce je umožněna díky přítomným mocenským dynamikám a nerovnostem disonantních paměťových procesů (srov. Trouillot, 1995).

Ticho a spontánně *nevyřčené* (*silence; unspeakable; untold* – viz Das, 2007) bývá obvykle nazíráno negativně, tj. ve smyslu nedostatku komunikace, jako výsledek represe, traumat, vyhýbání se nebo potlačování nežádoucích témat (Argenti, Schramm, 2012; Hrobat Virloget, Škrbić Alempijević, 2021; Kidron, 2009). Mým východiskem a výzvou je produkci *ticha* vnímat spíše jako možnost porozumět specifickým kulturním, sociálním a politickým procesům v souvislosti s hromadnými poválečnými



Obr. 2: Detail kamenného náhrobku na německém katolickém hřbitově, Jiřice u Miroslavi (Foto M. Pavlásek, 2021)

přesuny obyvatelstva. *Ticho* koncipuji jako relevantní médium, které toho může říct více než slova (Hrobat Virloget, Škrbić Alempijević, 2021: 3). *Ticho* může být „téměř hmatatelně přítomné, nebo může zůstat zcela nepovšimnuto“ (Dragojlovic, Samuels, 2021: 417).

Podle Katji Hrobat Virloget a Neveny Škrbić Alempijević je *ticho* výsledkem i „neslučitelných vzpomínek, traumatu či vztahů mezi vítězi a poraženými“ (2021: 3). Spontánně nevyřčené proto pokládám za nedílnou součást vzpomínání a paměti, tudíž i projev moci a soupeření o hegemonii vlastní paměti (rodinné, skupinové) na úkor jiných. V této souvislosti mě dále bude zajímat, zda a jak skupina přesídlenců přispívá k produkci disonantních paměťových procesů. Upření pozornosti na momenty souvisejících s *tichem*/nevyřčeným/zamlčeným může být pro poznání sociálního světa klíčové. Všechny tyto projevy totiž mohou vytvářet svět v jeho „nenarativní podobě“ (Dragojlovic, Samuels, 2021: 417).

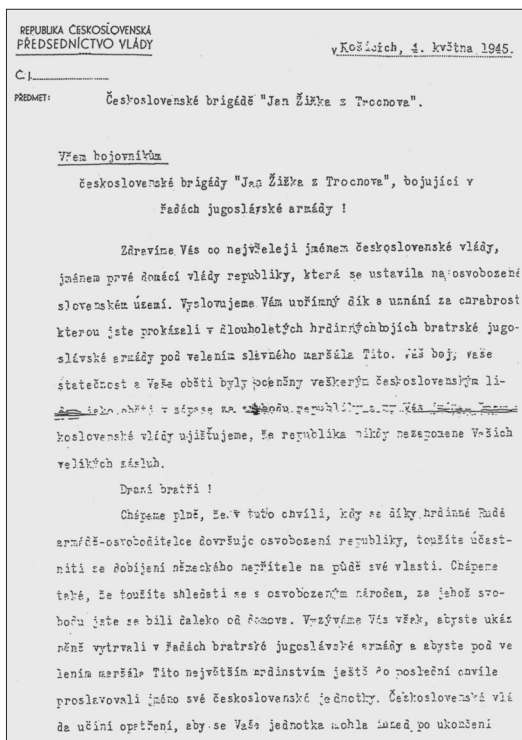
Hromadné přesídlení z Jugoslávie

Konec druhé světové války a politický vývoj Československa představuje zánik soužití etnicky pestré skladby jeho obyvatelstva na úkor projektu poválečné purifikace české společnosti (Spurný, 2011; 2012). Vysídlení německého obyvatelstva z pohraničí ved-

lo k potřebě dosídlení těchto oblastí nejen z vnitřních regionů státu, ale též Čechy a Slováky z východní a jihovýchodní Evropy v letech 1945–1950. Jejich možné přesídlení akcentoval ministerský předseda Z. Fierlinger v dubnu 1945 vládním prohlášením v Košicích deklarujícím úsilí o návrat Čechů a Slováků žijících v zahraničí. Oficiální výzva byla zveřejněna 31. července 1945 formou *Vládního usnesení o reemigraci*. Jeho adresátem byli i krajané z řad bývalých příslušníků ČSBJŽ. Na základě toho byl zorganizován manifestační sjezd Čechů konaný v Daruvaru 4.–5. srpna 1945. Svaz Čechů následně začal organizovat transport pro příslušníky ČSBJŽ, účastníky partyzánského jugoslávského odboje a 23. srpna 1945 pak tento první vlakový transport s 250 bojovníky brigády a několika delegáty Svazu Čechů vyrazil do Československa. K setkání delegátů s prezidentem Edvardem Benešem došlo 28. srpna 1945. Dohodli se, že získají trvalý pobyt a své domovy z pozice jmenovaných národních správců naleznou zejména ve dvou jiho-moravských obcích – Jiřicích u Miroslavi a Míšovicích, kde měli osídlit domy po odsunutých Němcích. Rozdělování usedlostí a polností o 5–10 ha pod jejich národní správu řídil Místní národní výbor v Moravském Krumlově.⁹

V obou vesnicích přitom došlo k zajímavému protnutí migračních momentů – přesídlenci z Jugoslávie obsadili domy po Němcích, ale nebylo výjimečné, že nově příchozí ještě týdny i měsíce s původními obyvateli před jejich nuceným odsunem žili v konfiskovaném domě. Naprostá většina starousedlíků vesnice opustila nejpozději začátkem roku 1946. Z nedalekého miroslavského nádraží tehdy vlakovými transporty odjelo 5 865 Němců, kteří sem byli svázeni z celého tehdejšího okresu (Šípek, 1999: 91).

Organizovaná návštěva Československa bývalými příslušníky ČSBJŽ se neplánovaně stala první vlnou přesídlení jugoslávských Čechů chápáným jako odměna za



Obr. 3: Výzva československé vlády příslušníkům ČSBJŽ z května 1945

⁹ Zákonný základ dosídlování pohraničí tvořily dekrety vlády z 19. května 1945, č. 5/45 Sb., který určoval normy řídicí ustavování národních správců, dekret z 21. června 1945, č. 12/45 o konfiskaci půdy a dekret z 20. července 1945 vymezující zásady osídlování území.

participaci v úspěšném antifašistickém odboji (Herout, 2010: 14–15). Celkem odešlo z Jugoslávie do Československa přibližně 11 000 příslušníků české menšiny, tedy pouze malá část z celkového počtu 60 000 Čechů a 82 000 Slováků žijících na území Jugoslávie.

Hledání bezpečného útočiště: „Tady nemůžeme žít, my se musíme vrátit“

V dalších částech textu skrze případovou rodinu představím narativy první a druhé generace přesídlenců z Jugoslávie zejména s ohledem na jejich potenciál přispět ke skupinové heroizaci a viktimizaci skupiny (srov. Welzer, Mollerová, Tschuggnallová, 2010: 14, 57), a tím i proaktivní narativní konstrukci skupinové identity. Vybraná dvougenerační rodina Milotů se koncem 19. století usadila ve Velkých Zdencích ve Slavonii v Chorvatsku, odkud krátce po druhé světové válce odjely první přesídlovací transporty z Jugoslávie (Herout, 2010).¹⁰ Vdovu Marii (*1923), její bezdětnou dceru Blanku (*1951) a synovce Josefa (*1948) jsem vybral proto, že Mariin otec František byl jedním z organizátorů samotné přesídlovací akce. Postava v rodině uctívaného Františka umožňuje propojit historický kontext události reemigrace s „malými“ rodinnými dějinami. Blanka s Marií navíc o rodinné historii spolu často mluvily, což je základní předpoklad „dělání“ rodinné paměti a její transmise.

Marie vyprávěla hned několik válečných příběhů, které se týkaly bezprostředního ohrožení života rodiny. Nebezpečí vycházelo ze skutečnosti, že se rodina podporovala partyzánské vojsko. Zvláště emotivní reakce v Marii vyvolalo vyprávění o hromadné masové vraždě zejména srbských žen, kterou měli na svědomí chorvatští ustašovci společně s Němci v sousední vesnici Hrubečném poli (Grubišno Polje).¹¹ Marie se stala svědkem toho, jak po tomto masakru projíždělo Velkými Zdenci vojsko ustašovců. V paměti jí velmi živě utkvěla vzpomínka na zastrašující píseň, kterou si vojáci zpívali: *Nejdříve Jovana a Jovanku, potom Pepíka a Mařenku a pak Maryšku a Pištu a budeme mít v Chorvatsku čisto* (Marie, 2016).¹²

Narátorka toto interpretovala tak, že ustašovci mají v plánu odsun či zabití nejprve Srbů, potom přijdou na řadu Češi a nakonec Maďaři. Její otec na základě toho měl rozhodnout: *Tady nemůžeme žít, my se musíme vrátit*. Aby tazatele nenechala na pochybách, jakou pointu se snaží příběhem předat, motiv budoucí tragédie v dalším vy-

10 K dalším informacím o rodině a příkladu zevrubné analýze generační transmise paměti u ní viz Kreisslová, Nosková, Pavlásek, 2019: 215–241.

11 K masakru skutečno došlo 28. 9. 1942 a zahynulo při něm osm desítek žen, dětí a starců (Bastašić, 2009: 135).

12 V originálu *Najpriječe moji Jovana i Jovanku, ondačemo Pepika i Mařenku, ondačemo Morišku i Pištu, imačemo Chorvatsku čistu*. Hana Pelikánová během svého výzkumu reemigrantů z Chorvatska tuto píseň coby poselství budoucí tragédie zaznamenala mezi přesídlenci rovněž. Narátoři sice referují k písni, ovšem původně šlo o výrok ustašovského ministra bohosloví a vyučování a pozdějšího ministra zahraničí NDH, Mile Budaka (Pelikánová, 2007: 72).

právění ještě několikrát zopakovala; emotivně například popsala situaci, když její otec František v lednu 1946 nastupoval do přesídlovacího transportu a stihl se ještě zeptat svého srbského souseda z vesnice: *Jak tu teď budete žít, když jste toho tolik zkusili?* Dle příběhu Marie mu soused odpověděl: *Tohle nám jednou Chorvati zaplatí.* Načež otec Marie odvětil: *Tak to je konec, budou se mstít jedni druhým* (Marie, 2017). Dcera Blanka motiv budoucí pomsty a nebezpečí, kterým byla rodina vždy poblíž, akcentovala stejně emotivně jako matka. Také ona například citovala slova ustašovců nesoucí poselství budoucího vyvražďování Čechů a zmínila i poslední Františkova slova před odjezdem, aby tím doložila, že rodina vlastně unikla jisté budoucí tragédii.

Vzpomínka na průvod ustašovských vojsk a zastrašující text písně v matce i dceři během rozhovoru navodili emotivní strach a obavy z ohrožení rodiny. Základním rámcem rodinné paměti Milotů je tedy pocit rodinného ohrožení a blízkost nebezpečí (srov. Švaříčková Slabáková, 2019). Rodinné příběhy ovšem obě narátorky nakonec graduji do pozitivní pointy, a to vše díky prozíravosti Františka. Ten dle vyprávění otáčel rodinným kormidlem vždy správným směrem. Byl to on, kdo po válce rodinu i další přesídlence dovedl z nebezpečných vod do bezpečného přístavu, do – slovy Marie – *československého útočiště*.

Jak přesídlené rodiny chápali svůj status v kontextu nuceného vysídlení Němců, které nahradili? Matka i dcera prostřednictvím válečných narativů konstruovaly takové obrazy přítomnosti v Jugoslávii, které formovalo podpůrné pole pro argument, že re-emigrace do Československa byla nutným předpokladem přežití rodiny, zajištěním budoucí existence a kontinuity rodinné historie. Tato narativní strategie umožňuje oběma narátorkám spolupodílet se na produkci nezpochybnitelného statusu *nevinných obětí*, který byl promítnut a ztotožněn s celou skupinou přesídlenců. Tímto o sobě jednak produkují výhradně pozitivní obraz obětí fašismu v Jugoslávii, zároveň jim to umožňuje upozadit poválečný osud Němců v Československu. Jejich vyhnání a nahrazení chápou jako neproblematické, ba co více – a ve shodě s dobovým veřejným diskurzem – jako zasloužené. Kromě toho viktimizační narativy reprezentují strategii exkulpace namířenou vůči pozdější kritice poválečného násilí páchaného na Němcích v Československu, když proti ní opět staví argument o své vlastní válečné oběti. Mohou proto Němcům neustále připisovat neoddiskutovatelný status *pachatelů* a *viníků* a v důsledku tak legitimizovat poválečnou očistu pohraničí. Jak to ostatně vystihl Josef, bratranec Blanky, který na otázku, jak nucený odchod ze svého rodiště tehdy Němci reagovali, odpověděl: *No nic neříkali, co mohli říkat? Válku [přece] začali Němci! Ale chvilku to trvalo, než se to [od nich] vyčistilo* (Josef, 2017).

Ideologie národní purifikace a etnické homogenizace

Rodina Milotů tak jako další rodiny přesídlenců nahrazuje původní německé obyvatelstvo, jehož nucený odchod byl v rámci poválečného politického diskurzu připisujícím jim status *pachatelů* nahlížen jako spravedlivá odplata a nutný předpoklad počátku nové éry československé státní společnosti (Wiedemann, 2016: 36).

Z českého pohraničí se vlivem těchto resentmentů stalo jeviště dalekosáhlých změn. Idea budování pohraničí představovala v dobovém diskurzu purifikace národa upevnění jeho pozice ve středoevropském prostoru, ale též „odčinění křivd“ (Spurný, 2011: 32), které Československo postihly. Mělo jít o završení velkého příběhu českých dějin – tisíciletého boje s Němci, kteří se měli podílet na jeho strádání a utlačování. Jak přesvědčivě doložil historik Matěj Spurný, potřeba očisty se přitom nezrodila jako produkt či důsledek formující se komunistické diktatury, ale naopak – byl to tento režim, který získal masovou podporu a legitimitu díky poptávce společnosti toužící po očistě od Němců (Spurný, 2012: 211).

Politický systém KSČ podobně jako ostatní poválečné socialistické diktatury odvozovaly bezpečnost a vnitřní stabilitu země a vlastní moci od nepropustnosti státní hranice, proto byla přesídlencům z řad příslušníků české menšiny v zahraničí prisuzována až mytizovaná úloha *strážců hranic* (hraničářů), jíž se měli zhostit (Spurný, 2011: 35).¹³ Přijetí této dějinné úlohy je dokonce explicitně zmíněno v *Rezoluci Svazu Čechů*, výstupu sjezdu příslušníků české menšiny konaného v Daruvaru 4.–5. srpna 1945, v níž byl formulován oficiální postoj zástupců menšiny k možnosti přesídlení:

*Víme, že Československo, po vyhnání odvěkých nepřátel Slovanstva, německých fašistů, má citelný úbytek obyvatelstva. Víme tudíž, že by bylo povinností každého z nás, aby převzal na sebe úkol státí se strážcem hranic nejen československých, nýbrž slovanského světa vůbec. Prohlašujeme, že jsme ochotní převzít na sebe tento úkol, opustit naše nynější útulné domovy a kraje, s nimiž nás váže tradice bratrské lásky a prolitá krev za svobodu.*¹⁴

Podobnou interpretaci jsme zachytili i v rodině Milotů, kde Josef s Blankou (druhá generace) vnímali přesídlení rodiny do Československa jako spravedlivou odměnu a připomínali, že nahrazením Němců se chtěli podílet na ochraně československých hranic. Druhá generace přesídlenců tímto produkuje narativ o *potřebnosti* a *zaslouženosti* jejich „návratu“ za účelem posílení československého národa a vlasti předků, jak vyplývá z dalšího výkladu Josefa:

Oni od tama tehdy prostě museli utýct, vždyť si naši vytrpěli toho – nejdříve Němci v Československu, pak pod něma a ustašema v Chorvatsku. Naši obětovali životy tenkrát, oni věděli, proč tam bojovali, a nakonec to i vybojovali (Josef, 2017).

13 Motiv hranice zabezpečené spolehlivým obyvatelstvem ztělesňovala tradiční figura hraničářů. Ta vycházela z legendy o Chodech, kteří coby hraničáři se znakem psí hlavy tvořili jedno z klíčových témat historických románů Aloise Jiráska, a která potom v 90. letech 19. století potom našla své praktické vyjádření v souvislosti se vznikem českých obranných spolků v prostředí převážně německy mluvících obyvatel (Spurný, 2011: 35). Přesídlenci se tak měli stát, s nadsázkou řečeno, *novými Psohlavci*.

14 Rezoluce Svazu Čechů, *Jednota*, č. 1, Daruvar, 16. března 1946, s. 1.



Obr. 4: Pietní akce k uctění památky padlým druhé světové války a oslavy výročí založení ČSBJŽ, Jiříce u Miroslavi (Foto M. Pavlásek, 2021)

Potřebnost a zaslouženost společně s jasně identifikovanou idealizací Československa, kdy na sebe měli vzít břímě a zhostit se úkolu stát se důležitým kamenem v procesu vzniku nové poválečné společnosti, slouží druhé generaci jako argument artikulace historické viny Němců i v současnosti:

Ono je to těžký, protože vlastně tam se [v Československu] narodili a žili celý život a pak museli odejít... ale jako devadesát procent, bych řekla, těch Němců opravdu se hlásili teda k tomu Hitlerovi, oni byli nacisti prostě. Takže bohužel. A mstili se na tom českým národu a to byla chyba! Oni si to nepřiznali, nejhorší je, že oni si to ani dneska nepřiznají! Oni se cítí, jakože jsou ublížení, a to je to nejhorší, právě ti Sudeťáci, co tady straší za téma hranicema, a u nás jsou lidi takový hodně benevolentní a snaží se jim naslouchat a jako by jim to odpustili všechno (Blanka, 2017).

Blančin výklad odsunu starousedlých Němců se, totožně jako v případě matky, opírá o rodinnou zkušenost s příchodem do Jiřic, ovšem na rozdíl od ní akcentuje motiv (německé) kolektivní viny. Její vyprávění je obžalobou všech Němců („oni byli nacisti prostě...“), kteří navíc dost možná ještě neřekli své poslední slovo („Sudeťáci, co tady straší za téma hranicema“). Proto je dál vnímá jako potenciální hrozbu pro českou společnost, když je spojuje s nepřipustnými nároky na poválečné odškodnění a prolomení Benešových dekretů. Tato interpretace Blance umožňuje znovuotevřít téma křivd a strádání způsobených českému národu (ať již skrze okupaci pohraničí českých zemí

a následný vznik protektorátu Čechy a Morava, nebo vznikem kolaborantského ustavovského NDH na chorvatském území). Blanka evidentně přijala dobový diskurz potřebnosti etnické očisty, v jehož rámci režim KSČ produkoval obraz Němců jako věčných nepřátel, kteří se dočkali spravedlivého trestu v podobě vyhnání.

Problematické implikace koetnické migrace: cizinci ve vlastní domovině (?)

1) *Střet ideologických předpokladů a každodenní reality*

Přesídlení zahraničních Čechů do Československa je příkladem „etnicky privilegované migrace“, resp. migrace koetnické (Čapo Žmegač, 2005: 200), kdy se etnicita stává předpokladem a legitimním nárokem dobrovolného nebo nuceného „návratu“ do „etnické vlasti“ (Čapo Žmegač, 2005: 205). Stát na základě předpokládané etnické „afinity“ a „příbuznosti“ (Brubaker, 1998) přesídlenců očekával jejich bezkonfliktní adaptaci a soužití, což ale nebylo možné, jak ukazují příklady i z jiných zemí, automaticky zaručit (srov. Čapo Žmegač, 2010). Přestože jim dobová propaganda připisovala výrazně pozitivní politický status protifašistických bojovníků s uchovanou českou kulturní identitou, nehrálo to v rámci každodenní sociální reality v dosídlených oblastech takovou roli, aby nebyli traktováni jako *cizinci*.¹⁵

Přesídlenci se ocitli v pozici, kdy na ně byl kladen nárok očekávání a požadavků jejich rychlé adaptace a integrace, a na druhou stranu se museli vypořádávat s připsaným statusem cizinců. Jasna Čapo Žmegač ji označuje jako „koetnickou past“ (2010: 20), kdy nově příchozí nemohli naplnit očekávání po etnické uniformitě. Nově příchozí se museli vyrovnávat s realitou nechtěných *přivandrovalců* jen proto, že jejich etnická identita byla nahlížena jako ne zcela jednoznačná (Pavlásek, 2019: 31–32). Jsme tak svědky konfliktu mezi oficiálním diskursem očisty a každodenní realitou vztahů v nově osídlených oblastech, „mezi rétorikou splnutí s tělem národa a marginalizací i podezřívavostí ze strany majoritní společnosti“ (Spurný, 2011: 288–289). Střet očekávání a reality byl způsobeným tím, že stát svými „etnizačními brýlemi“ přehlídl, že zahraniční Češi a další příchozí netvořili jeden homogenní celek (Češi a Slovinci z několika zemí, Romové a další).

2) *Zneuznaní hrdinové a mechanismus kumulativní viktimizace*

K podezřívavosti vůči sledované skupině přesídlenců z Jugoslávie později výrazně přispěla politická roztržka Tita a Stalina završená rezolucí Informbyra v roce 1948.

¹⁵ Přispíval k tomu fakt, že se objektivně odlišovali například stravou (kukuřičné *žgance* a *mlince*) a pěveckým repertoárem. Nově příchozí byli zase překvapeni uzavřeností dvorů přidělených usedlostí po Němcích, které u nich navozovaly pocit, „jakoby Němci v těchto malých dvorech, z nichž i ty největší jsou poloviční ve srovnání se slavonskými, byli zazděni“ (Vařeka, 1973: 179–180).

Tato událost vedla k tomu, že je státní režim KSČ označil za potenciální nebezpečí a ulpělo na nich stigma *státně nespolehlivých* žvlů. Oběti politiky očisty a národní homogenity se tak paradoxně stali i přesídlenci. Z hrdinů antifašistického odboje a romantizovaných strážců hranic se sami stali podezřelými a „nečistými“, jež byli pejorativně označováni za *Titovce* nebo *Jugoslávce* z nově nepřátelské země. Obě narátorky ve svých vyprávěních na základě toho vyjadřovaly pocity pohrdání ze strany hostující společnosti a zneuznání ze strany státu, dcera Blanka ovšem ještě s výrazně větší naléhavostí. S trpkostí v hlase například kritizovala pohrdavé chování vůči její matce:

Maminka to pocítovala, tu nedůvěru, že? [směřováno na matku] Když pracovala na tom okrese, tak se na ní dívali jako na pól, nebo něco takovýho, protože oni nevěděli vůbec, jak oni tam žili v tom Chorvatsku, ani nevěděli, jak udržovali kulturu a co se tam všechno dělo. Teď tady bylo takový to maloměstský prostředí (...) a tady ty takzvané milostpaničky ohrnovaly nos, (...) dokonce jedna řekla tatínkovi: „Prosím vás, tu cigánku z toho Balkánu si chcete vzít?“ (Blanka, 2017)

Marie stigma „Jugoslávky“ zmínila na přímý dotaz pouze jednou a přešla jej s nadhledem – pousmáním. Byla to opět dcera Blanka, která křivdu matce ve společném rozhovoru s oběma narátorkama připomněla:

Blanka: *No mamince říkali Titovka, že?* [směřováno na matku]

Marie: *No...* [ve smyslu souhlasu]

Blanka: *Místní komunisti jí tak říkali, že?* [opět na matku, následoval společný smích] *Ty sis tady chtěla dodělat základní školu, abys mohla dělat střední školu a oni ti bránili tady v tom...*

Marie: *Jo, ano, já jsem ještě chtěla si doplnit ještě taky ten český jazyk a voni řekli né, ze země partyzánů nikoho nebereme a byla jsem tak vodbytá. Tajemník komunistické strany řekl: „né, né, Titovku nebereme.“ (Blanka, Marie, 2017)*

Rodina si v Jugoslávii vydobyla kulturními a organizačními schopnostmi Františka velkou autoritu, zde ji ovšem v očích Blanky urážela povýšenost místních, kteří tyto rodinné ctnosti ignorovali. Zpětným zastáním se matky utváří prostor pro vlastní variantu viktimizačního narativu nespravedlivého zneuznání, který jsme zaznamenali i u jiných narátorů z řad přesídlenců v souvislosti se změnou politického kurzu KSČ po roce 1948 a s ním spojeného odnětí statusu hrdinů. Obě narátorky v důsledku toho pocítovaly křivdu a hořkost z neoprávněného vymístění z historie a opomenutí, zejména organizátora přesídlení Františka, jehož jednoznačně pozitivní hodnocení nesmělo být ani náznakem podryto.

Protože výzkum ukázal, že narativy zneuznání více akcentuje druhá rodinná generace, analogicky k mechanismu *kumulativní heroizace* konceptualizovaným ve výzkumu rodinné paměti Haralda Welzera a jeho týmu (srov. Welzer, Mollerová, Tschuggnallová, 2010: 45) navrhuji v tomto případě hovořit o *kumulativní viktimi-*

zaci předků svými potomky. Viktimizační příběhy jsou totiž v rodinách této skupiny přesídlenců komunikovány a reprodukovány emotivněji u druhé a třetí generace, než u přímých aktérů migrace.

3) Obranné narativní mechanismy: „Máme jenom pracovitý ruce“

Jaké důsledky měl tento vývoj pro skupinovou identifikaci přesídlenců? Identifikované rodinné narativy odkazující ke zradě, křivdě a nespravedlivému zneuznání jsou vyjádřením hořkosti a zklamání, jak se vůči nim hostující společnost a stát zachovali brzy po jejich oslavovaném příchodu (v rozhovorech se to projevovalo proklamacemi jako „tohle si naši nezasloužili“, „pamatuju si jak je to mrzelo, ještě aj dneska mrzí“, „zatočili s námi“, „už jsme jim nebyli dobrý“). Na stranu druhou z této nabyté útrpné pozice mohou produkovat takové historické příběhy, které se stávají důležitou součástí konstrukce vlastní vzpomínkové komunity (Pavlásek, 2019: 33–35), jež se postupně zformovala v reakci právě na zneuznání.

Výzkum v rodinách přesídlenců navíc ukázal, že děti a vnoučata ve svém vyprávění zaujali pozici jakýchsi spravedlivých obránců svých předků. Na zneuznání reagovali produkcí narativů, jejichž pointou bylo zdůraznit vlastenectví, pracovitost a vzájemnou solidaritu. Tyto skupinové vlastnosti jim měly umožnit rychlý sociální vzestup („máme jenom pracovitý ruce“, „všechno tohle ty moji předkové vydobili svojema rukama“), kterého se v dalších letech v obou obcích dočkali. Jak vícekrát zdůraznil Josef, svým úsilím přesídlenci okolní obyvatelstvo co do materiálního zajištění brzy předechnali:

Ale Jiříčáci si museli všechno daleko tvrději vybojovat (...) byli daleko vpředějc, než jiný v okolí. (...) Hospodařili za stejnejch podmínek, na stejnym katastru, za stejného sluníčka, deště, mrazu, krupobití, co ty sedláky potkává, ale prostě hospodařili líp, dělali to líp. (...) Takže na jedný straně přivandrovalci na začátcích, a pak tady ty závistivé pohledy, že tady si hned (...) předělávali baráky, koupelny... (Josef, 2017).

Z výpovědi je zřejmé, že tento trend zároveň mohl vést k opětovnému prohlubování příkopů vůči okolnímu obyvatelstvu. Přesídlencům se tak ani nyní nepodařilo zcela opustit status *cizinců* (srov. Simmel, 1997). Poselstvím vyprávění Josefa ale bylo znovu si nárokovat pozici hrdinů a obětí na úkor vysídlených starousedlíků. Ti již svůj hlas na obranu své pozice po válce zvednout nemohli. Z narativistické perspektivy je možné hovořit o obranném vyprávěcím postupu, jak překlenout krizovou fázi ve vlastním vyprávěném životním příběhu. Zneuznání přesídlenci se tímto způsobem měli dočkat v očích tazatele uznání, stát se (opět) hrdiny.

4) Úsilí o narovnání historických křivd

Ještě markantněji to můžeme vidět ve vyprávění Blanky, když v něm často znovuotevírala staré křivdy a paralelně tematizovala historickou vinu *věčného německého ne-*

přítele. Pro Blančinu situovanost je zásadně formativní samota (žila sama v bytě se svou matkou, o kterou pečovala). Zatímco o příchodu do Jiřic a brzkém rozvinutí kulturního života hovoří s velkým nadšením, o moravském maloměstě, kde se narodila po přestěhování její matky a které se jí stalo celoživotním domovem, hovoří jako o místě s radikálně odlišnou atmosférou – připadá si v něm *cizí* a opuštěná. Účast na komemoračních setkáních ji dává znovu prožít sounáležitost s kolektivem, komunitou sdílené paměti, jež ji díky činům předků (Františka i matky Marie) vyjadřuje respekt a uznání. Svou potřebu překonat samotu a být součástí kolektivu realizuje členstvím v ČSBS a zájmem zejména o odboj za druhé světové války vyvolaným vlastní rodinnou historií. Čerpá přitom z *Národního osvobození*, „novin“ vydávaných ČSBS. Na základě přejatých informací obhajuje kontroverzního předsedu ČSBS, který sklidil za své xenofobní a protiněmecké výroky v rámci proslovu na připomínkové akci v Terezíně vlnu kritiky.¹⁶ Blanka tyto veřejné postoje ČSBS sdílí. Projevuje se to přijatou interpretací národních dějin jako odvěkého boje mezi Čechy a Němci,¹⁷ takže jakékoliv snahy o *vyrovnání* s Němci v jednotě s ČSBS striktně odmítá. Touha po společenské (národní) očiště se stala programovou vizí budoucího vývoje státu a konstitutivním principem utváření poválečného Československa.

V rámci zúčastněného pozorování jsem byl svědkem situace, kdy se během setkání místní organizace ČSBS její členové rozhodli sepsat petici proti záměru v bydlišti Blanky vybudovat pietní plaketu připomínající poválečný masakr jedenácti místních Němců čekajících na odsun. Blanka se k tomuto momentu v rozhovoru sama vrátila se slovy:

Ty lidi [autoři záměru umístění plakety, pozn. autor] prostě říkali, že byli nevinní, že to byli normální Sudeťáci [ne pejorativně, ale ve smyslu obyčejných lidí, pozn. autor], kteří tady žili, krumlovští občané, ale já jsem říkala, [že] oni museli něco mít za nehtama, protože by je normálně nepopravili. Byli to tady partyzáni z okolí, (...) kteří je tam postříleli, (...) řešilo se, že by se tam dal kříž smíření. Já říkám proboha! Já se znám s tím místostarostou, (...) tak jsem mu říkala (...), že by to asi nebylo moc dobrý, že se neví, co vlastně se tam stalo, (...) jítřit city tady těch lidí, kteří trpěli pod těma Sudeťákama. Říkala mně jedna paní, že byla ještě malá holka a (...) jejich [německý] soused, že vyhrožoval: „Tady na tý větvi budeš viset jednou a tvoji rodiče budou vedle.“ Takže oni opravdu dělali takovýhle nátlak (Blanka, 2018).

Zatímco Blanka *vinu* partyzánů relativizuje („se neví, co vlastně se tam stalo“), výklad v druhé části pointuje odhalením pravého viníka, čímž neopomene připome-

16 Jeho výroky na prvním místě odsoudila židovská obec a zemský rabín Karol Sidon. Kauza následně vedla k tomu, že byly předsedovi ČSBS proslovy na pietní akci v Terezíně zakázány. Viz <https://plus.rozhlas.cz/vodickuv-terezinsky-projev-o-migrantech-byl-urazkou-obeti-valky-rika-historik-6536535> (přistoupeno 25. 11. 2021).

17 Na bývalých oficiálních webových stránkách ČSBS bylo například uvedeno toto motto: „Není možné žádat od zhanobených národů Evropy a světa, aby táhly přesnou dělicí čáru mezi nacismem a německým lidem.“



Obr. 5: Z oslavy výročí založení ČSBJŽ v místním kulturním domě, Jiřice u Miroslavi (Foto M. Pavlásek, 2021)

nout, že byl odsun Němců za všechny „nátlak“ aktem spravedlnosti („*museli něco mít za nehtama*“). Tyto kauzy posledních let naznačují, že téma česko-německých vztahů vážících se k událostem let 1938 až 1946 se na mnoha frontách stále neuza-vřelo, ba naopak – otázky ne/viny či ne/spravedlnosti nad interpretací minulosti stá-le jítří emoce. Přestože se politický diskurz režimu liberální demokracie po roce 1989 snaží o symbolické narovnání křivd (např. odsouzení nuceného vysídlení, re-habilitace německých antifašistů), Blanka a velká část druhé generace přesídlenců reprezentují opoziční tábor, když v těchto snahách vidí nepřipustnou relativizaci. „*Sudeťáci za hranicema, kteří nedají pokoj*“ se podle ní snaží uzurpovat status *obětí*, jenže ten náleží její rodině, přesídlencům z Jugoslávie a v obecné rovině českému ná-rodu. Tímto narativním mechanismem viktimizace a „projekcí figury oběti lze ná-rod zprostit jakékoliv odpovědnosti za běh dějin“ (Mayer, 2009: 36). Historickou ne-vinu Němců dnes podle Blanky produkují média vlastněná německým kapitálem („*Maj to Němci koupený většinou a všechno je to pod vlivem, ale říká se tomu svoboda tisku* [smích]“).

Multidirekcionální paměť & zahrnutý subjekt

Druhá generace narátorů svůj status obětí v zachycených rozhovorech neartikulovala jen ve vztahu k válečným zkušenostem druhé světové války, ale jak ukázala kauza proslovu předsedy ČSBS v Terezíně, artikulovala jej i v reakci na současné migrace

směřující do Evropy, kterým veřejnost věnuje pozornost od tzv. „dlouhého léta migrace“ (Kaspárek, Speer, 2015) v roce 2015. Skutečnost, že současná migrace u narátorů evokuje potřebu znovu se situovat do pozice obětí napovídá, že se stáváme svědky toho, co historik a literární vědec Michael Rothberg (2009) konceptualizuje jako *multidirekcionální paměť* (*multidirectional memory*). Rothberg tímto termínem odkazuje k disonantním paměťovým procesům, při nichž se střetávají různé historie násilí. Jeho koncept uvažování o paměťových konfliktech ve veřejném prostoru se staví proti tomu, co pojímá jako logiku *vzájemně si konkurujících pamětí* (*competitive memory*), která funguje jako hra s „nulovým součtem“, podle níž se vzpomínky z veřejné sféry vzájemným střetem vytěsňují a nahrazují. Nesouhlasí tak s tím, že by přílišný důraz například na paměť holokaustu marginalizoval jiná traumata, nebo naopak, že by přejímání rétoriky holokaustu pro potřeby akcentace jiných traumat holokaust relativizovalo. Paměť místo toho podle Rothberga funguje produktivně prostřednictvím vyjednávání, vzájemného odkazování a vypůjčování.

Rothbergův koncept multidirekcionální paměti může být užitečný k porozumění momentům, kdy, proč a vůči komu přesídlenci strategii viktimizace uplatňují. Odpověďet jsme se již pokusili – jsme svědky *boje o status obětí*, který přesídlenci svádí s umlčenými odsunutými Němci, ale i se všemi, kteří jejich historickou roli přehlížejí. Vlivem snah o česko-německé vyrovnání po roce 1989 jsou totiž předchozí, zdánlivě pevné binární statusové pozice přesídlenců jakožto *hrdinů* a zároveň *obětí*, a naproti tomu Němců coby *pachatelů* a *viníků*, otřeseny. Přesídlenci proto v reakci na nové migrační události (srov. Perron, 2020) objevují nové atributy německé viny – např. „vítací politiku“ Angely Merkel vůči aktérům současných hromadných migrací, proti kterým znovu staví vlastní rodinné resentimenty.¹⁸

V případě Blanky se obraz Němců dokonce dočkal *změny rámce* (srov. Welzer, Mollerová, Tschuggnallová, 2010: 65), když je propojila s novodobými migranty – Němci představují podobně jako oni nebezpečí „nepřítele před branami“, který čeká za hranicemi. Takový obraz Němců coby zlých přízraků je konstruován na základě strachu, že by jednoho dne přijeli do svého moravského rodiště a na „místě činu“ by svědčili o nepříjemných věcech (odsunu), tímto si nárokovali status nevinných obětí (nespravedlivě odsunutých), a konečně též materiální statky (odtud pramení obavy o prolomení Benešových dekretů a strach z německého revanšismu). Blanka tímto uzavírá pomyslný kruh, když do „hry“ opět vrací ústřední motiv rodinné paměti – potenciální nebezpečí a ohrožení rodiny.

Zahrnutí současných hromadných migrací do Evropy do vyprávění členů rodin přesídlenců odhaluje ještě jednu zajímavou rovinu vyjednávání skupinových rolí a historických implikací, a sice (znovu)zpřítomňuje otázku *zaslouženosti* v rámci proplétání hned tří migračních událostí – zaslouženost jejich návratu¹⁹ je významově propojena se zasloužeností nuceného odchodu Němců (strategie *paralelizace*)

18 *Naši tátové bojovali pro vlast, no tak co? To já jsem říkala, jak tady jsou ty utečenci, já bych je hnala pryč, proč utíkají oni sem? Ať si jsou doma, ať si brání svoji vlast, kdo bránil tu naši?* (2017).

19 Viz předchozí poznámku i odpovídající citaci Josefa.

a nezaslouženými nároky současných migrantů na budoucnost v Evropě (strategie *kontrastování*). Toto multidirekcionální (produktivní) působení paměti vede k úvahám nad proplétáním a implikacemi partikulárních skupinových historií, v našem případě přesídlenců, odsunutých Němců a také současných migrantů (*planetárních poražených* – obětí globálních konfliktů, ekonomických nerovností a klimatické ne-
spravedlnosti).

Výše uvedené narativní strategie viktimizace, paralelizace nebo kontrastování přesídlenců vůči aktérům jiných historických nebo současných migrací nás nutně přivádí k dalšímu Rothbergovu konceptu *zahrnutého subjektu* (*implicated subject*), který může užitečně posloužit 1) k analýze (spolu)zodpovědnosti aktérů za nespravedlnosti a násilí, a 2) k překonání zaužívaných binárních opozic (*vítězové x poražení*, *viníci/pachatelé x nevinné oběti*). Jak ukázaly i narativy identifikované v rodinách přesídlenců, postavy příběhů v nich vystupují s jasně určenými rolemi *viníků* nebo *obětí*, případně se objevují jako *nevinní přihlížející* (*Bystanders*). Domnívám se, že pokud chceme reflektovat problematiku disonantních paměťových procesů, neobejdeme se bez opouštění těchto dichotomií, a právě tento Rothbergův koncept představuje možné konceptuální východisko. Odráží se v něm totiž výše nastíněný statusový boj i situace vzájemných zahrnutí aktérů do hned několika migračních událostí 20. a 21. století, a proto i možnost zohlednit situovanost a (spolu)zodpovědnost jednotlivých aktérů. Figura nezúčastněných přihlížejících a nevinných obětí je totiž ve většině případů idealizovaný mýtus (Rothberg, 2019: 202).

Rothbergovo přemýšlení nad spoluzodpovědností a naším imanentním zaplétáním do minulých dějů je potřeba doplnit apelem, abychom si neopomněli klást otázky po tom, kdo si (a co) pamatuje, kdo je kým (a proč) pamatován, připomínán a vice versa zapomínán, tj. koho do naší minulosti řadíme, a kdo její součástí není (srov. Bertossia, Duyvenda, Fonere, 2020: 8)? Kdo v důsledku z dané situace benefituje, čili kdo jsou *beneficienti* (*Beneficiaries*) (Rothberg, 2019) historických událostí a procesů? Právě ony nám mohou pomoci překročit zaužívané statusové a morální kategorie a přenášet pozornost na mocenské dynamiky a důsledky jejich působení.

Zastavme se ještě na okamžik u těch, kteří museli své domovy opustit, aby uvolnili místo válečným hrdinům. Zatímco přesídlenci se se svými rodinnými příběhy a boji proti zneuznání vracejí zpět do historických příběhů v duchu hesla „dějiny píšou vítězové“, náhrobními kameny na schovaném jiřickém hřbitově rezonují jen ozvuky ticha (*echoes of silence*). Zůstávají poslední stopou nepohodlných svědků, němou připomínkou *umlčených Druhých*, kteří proti vzpomínkám přesídlenců svědčit nemohou. Nikdy vyslyšení nebyli a už ani nebudou. Vidíme proto, že (za)mlčení a ticho aktivně funguje jako „mechanismus udržování moci v nevyrovnaném vztahu“ (Hrobat Virloget, Škrbić Alempijević, 2021: 2).

Příklad rodinných narativů vybrané rodiny přesídlenců a jejich potomků naznačil, že ticho působí často jen zdánlivě, respektive mlčení se uplatňuje jen do té doby, kdy se jeho ozvěny rozezvučí v různorodých podobách rodinných příběhů. Na základě toho lze říct, že ticho i mlčení může být paradoxně dokonce vícehlasné. Ozvuky ticha a mlčení totiž postupně nabírají kontur vícero dějinných implikací, z nichž strategie



Obr. 6: Umlčení svědkové, náhrobek odsunutých Němců, Jiřice u Miroslavi (Foto M. Pavlásek, 2021)

zamlčování nepohodlných vzpomínek a více či méně artikulovaná odmítnutí nároků Němců na společně propojenou historii (*connected histories*), vycházela. Jako by se narativní praxe sledované skupiny řídila návodem „zapomenout, a/ale zároveň si (za)pamatovat“ (srov. Baussant, 2021).

Jak již bylo uvedeno výše, přesídlenci takto neustále legitimizovali status obětí a tím si nárokovali možnost „psát dějiny“ poválečného osidlování – stát se jejich jedinými autory, přičemž další postavy tohoto historického příběhu mohli ze své pozice vyslyšených svědků vykreslit do podoby dle svého uvážení. Udržovali si tím moc oproti těm, jejichž hlas na „místě činu“ po odsunu absenteje. Tento speciální status je potřeba z hlediska přesídlenců bránit proti ostatním (srov. Perron, 2020: 10). Proto přesídlenci ve svých historických vyprávěních mluví o sobě právě takovým způsobem, kdy neustále kumulují svoji dějinnou nevinnost obětí (obětí německých nacistů a chorvatských fašistů v Jugoslávii, obětí budoucích tragédií a msty, obětí percepce hostující společnosti, obětí zneuznání ze strany státu i vládnoucího režimu, obětí snahy o vyrovnání po roce 1989 atd.). Domáhání se této nevinnosti je totiž nástrojem boje o moc nad minulostí. To na závěr implikuje tíživou otázku: jsme schopni si vážít a uznat i paměti historicky *poražených* a *umlčených Druhých*, nebo jsou viktimizační vzpomínky a narativy výsadou pouze vítězů (Crete, 2010: 14)?

Závěr

V této studii jsem se z diskurzivního pomezí paměťových a migračních studií (srov. Glynn, Kleist, 2012; Creet, 2010) snažil reflektovat problematiku disharmonického paměťového dědictví na příkladu poválečných přesunů obyvatel – 1) přesídlenců českého původu z Jugoslávie směřujících směrem dovnitř poválečného Československa, a imanentně též 2) Němců nuceně opouštějících své domovy, aby je byli nuceni hledat za hranicemi své dosavadní domoviny. Jednou z možných cest bylo analyzovat způsoby, jakými je jejich problematická minulost zpřítomňována. Prezentované narativní strategie a mechanismy rodinné paměti a v důsledku i praxe konstrukce skupinové identity přesídlenců zároveň odrážely složitou etapu poválečného sociálního, kulturního a politického vývoje Československa, do níž se otiskují složitá paměťová dědictví, vzájemně konfliktní produkce poválečných obrazů (sub)etnických skupin, a v neposlední řadě břímě historických implikací a (spolu)zodpovědností.

Složitost dobového kontextu a paměťových procesů jsem prezentoval skrze vybranou rodinu přesídlenců z Jugoslávie, abych sledoval, jaké představy a svědectví o příchodu do Československa a nahrazení Němců se generačně uchovaly, a lépe tím ilustroval jejich trajektorii a mechanismy rodinné paměti. Vybranou případovou rodinou jsem kromě toho demonstroval, že mezi opomenuté motivace přesídlení české menšiny z Jugoslávie patřil pocit existenciálního ohrožení rodiny. Fenomén poválečného hromadného přesídlení krajanů z Jugoslávie do Československa obecně hodnocený jako akt dobrovolné migrace je – zdá se – z hlediska i identifikovaných rodinných narativů vzpomínkovým polem mnohem heterogeničtějším, ambivalentnějším a rozporuplnějším. Zpřítomňují se v něm hlavně viktimizační motivy rodinných vzpomínkových příběhů, v nichž narátoři akcentovali pocity historických křivd a nespravedlností. Ty tak nejsou spojené pouze s nucenou migrací obyvatel, ale též migrací dobrovolnou. Narativní perspektiva orientující se na rodinnou paměť, vzpomínání a vyprávění má proto potenciál dosavadní zjednodušující okolnosti poválečné reemigrace problematizovat. Na základě toho tvrdím, že zaužívaná kategorizace spojovaná s poválečnými hromadnými přesuny obyvatel (dobrovolná vs. nucená migrace) je nejen zjednodušující, ale s ohledem na výše prezentovaná zjištění i zavádějící.

Studie vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace

RVO: 68378076 – Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.

NARÁTOŘI:

Marie (*1923), bývalá kulturní referentka na městském úřadě, jižní Morava.

Blanka (*1951), bývalá učitelka na základní škole, jižní Morava.

Josef (*1948), bývalý pracovník JZD, jižní Morava.

Jaroslav (*1945), bývalý vedoucí pracovník v zemědělství, jižní Morava.

LITERATURA

- Arburg, A. von, Staněk, T. (Eds.) (2010a). *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archivů, díl I. Češi a Němci do roku 1945 – úvod k edici. Středokluky: Zdeněk Susa.*
- Arburg, A. von, Staněk, T. (Eds.) (2010b). *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archivů, díl II., sv. 3. Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování. Středokluky: Zdeněk Susa.*
- Arburg, A. von, Staněk, T. (Eds.) (2011). *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archivů, díl II., sv. 1. Duben – srpen/září 1945. „Divoký odsun“ a počátky osídlování. Středokluky: Zdeněk Susa.*
- Argenti, N., Schramm, K. (2012). *Remembering Violence: Anthropological Perspectives on Intergenerational Transmission.* New York: Berghahn.
- Bastašić, M. (2009). *Bilogora i Grubišno polje. 1941–1991.* Banja Luka: Udruženje bivših logoraša drugog svjetskog rata i njihovih potomaka u Republici Srpskoj.
- Baissant M. (2021). To Not Forget and to Not Re-member: The Blurred Faces of Silence. *Cultural Analysis* 19(1), 113–115.
- Bertossi, Ch., Duyvendak, J. W., Foner, N. (2020). Introduction. Past in the present: migration and the uses of history in the contemporary era. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(18), 4155–4171.
- Breckner, R. (2000). The Meaning of the 'Iron Curtain' in East-West Migration Biographies. In: R. Breckner, K. Fishman, I. Miethe (Eds.), *Biographies and the Division of Europe. Experience, Action and Change on the 'Eastern Side'* (s. 367–387). Opladen: Leske – Budrich.
- Breckner, R. (2007). Case-Oriented Comparative Approaches. The Biographical Perspective as Opportunity and Challenge in Migration Research. In: K. Schittenhelm (Ed.), *Concepts and Methods. Migration Research. Study Group 'Cultural Capital during Migration' – Conference Reader* (s. 113–152).
- Brubaker, R. (1998). Migrations of Ethnic Unmixing in the 'New Europe'. *International Migration Review*, 32(3), 1047–1065.
- Creet, J. (2010). Introduction: The Migration of Memory and Memories of Migration. In: J. Creet, J., A. Kitzmann (Eds.), *Memory and migration: Multidisciplinary approaches to memory studies* (s. 3–26). Toronto; Buffalo: University of Toronto Press.
- Čapka, F., Slezák, L., Vaculík, J. (2005). *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce.* Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Čapo Žmegač, J. (2005). Ethnically privileged migrants in their new homeland. *Journal of refugee studies*, 18(2), 199–215.
- Čapo Žmegač, J. (2010). Introduction: Co-Ethnic Migrations Compared. In: J. Čapo Žmegač, Ch. Voß, K. Roth (Eds.), *Co-Ethnic Migrations Compared: Central and Eastern European Contexts* (s. 9–36). München: Otto Sagner.
- Das, V. (2007). *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary.* Berkeley: University of California Press.
- Derrida, J. (1994). *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International.* London: Routledge.
- Dragojlovic, A., Samuels, A. (2021). Tracing silences: Towards an anthropology of the unspoken and unspeakable, *History and Anthropology*, 32(4), 417–425.
- Glynn, I., Kleist, J. O. (2012). The Memory and Migration Nexus: An Overview. In: I. Glynn,

- J. O. Kleist (Eds.), *History, Memory and Migration. Perceptions of the Past and the Politics of Incorporation* (s. 3–32). London: Palgrave Macmillan UK.
- Heroldová, I. (1978). Národopisná problematika novoosídleneckého pohraničí. *Český lid*, 65(4), 195–206.
- Heroldová, I. (1985). Etnografický výzkum novoosídleneckého pohraničí. K otázkám metodologie a metodiky. *Národopisný věstník československý*, 44(2), 7–18.
- Herout, V. (2010). *Reemigrace Čechů z Chorvatska 1945–1949*. Daruvar: Jednota.
- Hrobat Virloget, K., Škrbić Alempijević, N. (2021). Ethnographies of Silence: Introductory Notes. *Cultural Analysis*, 19(1), 1–6.
- Kaspárek, B., Speer, M. (2015). *Of Hope: Hungary and the Long Summer of Migration* [online] <https://bordermonitoring.eu/ungarn/2015/09/of-hope-en> (přistoupeno 10. 11. 2021).
- Kidron, C. A. (2009). Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel. *Current Anthropology*, 50(1), 5–27.
- Kreisslová, S., Nosková, J., Pavlásek, M. (2019). „Takové normální rodinné historky.“ *Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti*. Praha: Argo.
- Kritikos, G. (2020). Silencing inconvenient memories: refugees from Asia Minor in Greek historiography. *Journal of Ethnic and Migration*, 47(18), 4269–4284.
- Mayer, F. (2009). *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*. Praha: Argo.
- Macdonald, S. (2009). *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. London: Routledge.
- Navrátilová, A. (Ed.) a kol. (1986). *Etnické procesy v nově osídlených oblastech na Moravě (Na příkladě vybraných obcí v Jihomoravském a Severomoravském kraji)*. Brno, Strážnice: ÚEF ČSAV, Ústav lidové kultury.
- Pavlásek, M. (2019). “Don’t allow history and memory to be forgotten!” Re-emigrants from Yugoslavia as a memory community of an alternative collective memory. *Národopisná revue*, 29(5), 29–40.
- Pelikánová, H. (2007). *Poválečná reemigrace daruvarských Čechů ve světle jejich životních příběhů*. Praha: Fakulta humanitních studií UK, Katedra obecné antropologie. Diplomová práce.
- Perron, C. (2020): Reimagining German identity through the politics of history: changing interpretations of German past migrations during the ‘Refugee crisis’, 2015/2016, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(18), 4172–4188.
- Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- Rothberg, M. (2019). *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford: Stanford University Press.
- Simmel, G. (1997). *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Spurný, M. (2011). *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha: Antikomplex.
- Spurný, M. (2012). Očištěná společnost, Očista jako konstitutivní princip utváření poválečné české společnosti na příkladu českého pohraničí. *Soudobé dějiny*, 19(2), 209–226.
- Šípek, Z. (1999). *Hostěradice. 800 let od první písemné zmínky*. Praha: Břetislav Šípek & Silva Šípková.
- Švaříčková Slabáková, R. (2019). Moral Heroes or Suffering Persons? Ancestors in Family Intergenerational Stories and the Intersection of Family and National Memories. *Journal of Family History*, 44(4), 431–448.

- Trouillot, M.-R. (1995). *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press.
- Vaculík, J. (1993). *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950*. Brno: Masarykova univerzita.
- Vaculík, J. (2002). *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno: Masarykova univerzita.
- Vařeka, J. (1973). Stavební vývoj a bytová kultura družstevní vesnice v jihomoravském pohraničí. *Český lid*, 60(4), 178–186.
- Welzer, H., Mollerová, S., Tschuggnallova, K. (2010). „Můj děda nebyl nácek.“ *Nacismus a holocaust v rodinné paměti*. Praha: Argo.
- Wiedemann, A. (2016). „Pojď s námi budovat pohraničí!“. *Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952*. Prostor.
- Wyss, J. (2021). Silence and its Many Forms: A Reflective Response. *Cultural Analysis*, 19(1), 116–117.
- Zona, P. (2014). Československá samostatná brigáda Jana Žižky z Trocnova v Jugoslávii – opomíjená součást protifašistického odboje. *Vojenské rozhledy*, 2, 146–153.

O AUTOROVI

MICHAL PAVLÁSEK (ORCID: 0000-0003-2920-961X) – vědecký pracovník v Etnologickém ústavu AV ČR, v. v. i. (Oddělení paměťových studií), příležitostný reportér a dokumentarista. V poslední době se zajímá o možnosti průniků paměťových a kritických migračních studií. Je autorem a spoluautorem monografií (*S motykou a Pánem Bohem. Po stopách evangeliků v jihovýchodní Evropě*, 2015; *Z Moravy až do Velikého Srediště: Etnografické podobenství o zapomenuté náboženské komunitě*, 2020; „*Takové normální rodinné historky*.“ *Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti*, 2019), studií, filmů a reportážních cyklů.